

## MARTIN XAYDEGGER FALSAFASIDA INSON BORLIG'I MASALASI.

Tazabay Yuldashev

Innovatsion texnologiyalar  
universiteti o'qituvchisi

**Annotatsiya:** Maqolada G'arbiy Yevropa falsafasining eng yangi yo'nalishlarida, xususan M. Xaydegger tafakkurida, borliq muammosini anglashga doir yangi yondashuvlar tahlil qilinadi. Unda ushbu g'oyalarni falsafiy tadqiqotlarda hamda oliy ta'lim muassasalarida o'qitish jarayonida qo'llash imkoniyatlari va talqin variantlari taklif etiladi.

**Kalit so'zlar:** borliq, vaqt, mavjudlik, Da Sein, ekzistensializm,

Zamonaviy falsafada ham, qadimgi Yunoniston davridagidek, falsafiy tafakkurning eng asosiy va markaziy muammosi — bu **borliq muammosi** bo'lib qolmoqda. Borliqning mohiyati va ma'nosini aniqlash bilan shug'ullanar ekan, falsafa o'zining fan, din, san'at, iqtisodiy va siyosiy nazariyalarga nisbatan o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Falsafiy tafakkurda borliqni anglash va talqin etishning shakllanishi (genezisi)dagi asosiy yo'nalish — bu ushbu hodisani tushunishga qaratilgan intellektual harakatda namoyon bo'ladi. Shu bois, ushbu maqolada muallif G'arbiy Yevropa falsafasida, xususan Martin Xaydeggerning mashhur va, hatto aytish mumkinki, davrni belgilovchi **“Borliq va vaqt”** asaridan boshlab shakllangan borliqning mohiyati va ma'nosini talqin etishdagi asosiy tendensiyalarni qisqacha bayon etadi.

Xaydeggerning eng katta falsafiy xizmatlaridan biri shundaki, u Hegel va Marksdan keyin asta-sekin falsafiy tadqiqotlar chekkasiga chiqib qolgan borliq muammosini inson mavjudoti bilan uzviy bog'lab, uni yana falsafiy tafakkurning markaziga qaytardi. Xaydegger talqinida asosiy kategoriya bo'lgan "dunyodagi borliq" (Das Sein-in-der-Welt) allaqachon o'z nomining o'zida shuni ko'rsatadiki, bu yerda u yagona fenomen – “dastlabki berilganlik” (Primäre Gegebenheit) deb tushuniladi va u “butunlikda ko'rilishi zarur” [1, 29-bet]. Borliqning ushbu murakkab tuzilmasining eng xarakterli jihati shundaki, uning muhim tarkibiy qismi “mavjudlik” (nem. Präsenz yoki Anwesenheit) hisoblanadi. Bu atamaning ma'nosini sharhlab, Xaydegger ta'kidlaydi: “mavjudlik... bu — har doim o'zim bo'lgan mavjudotdir” [1, 28-bet].

Boshqacha aytganda, bu tushuncha insonni anglatadi. Chunki inson, boshqa barcha narsalardan farqli o'laroq, bu dunyoda shunchaki mavjud bo'lib qolmaydi, balki u “borliqning o'zagi bilan birga” bo'ladi, ya'ni dunyoning mohiyatida faol ishtirok etadi. Ana shu — faqat insonga xos bo'lgan, dunyoda borliqning o'ziga xos shaklida “hozir bo'lishi” Xaydegger tomonidan “Da-sein” kategoriyasi bilan ifodalanadi. Bu

atamani o‘zbek tiliga bir nechta yo‘sinda tarjima qilish mumkin: **“bu yerda-borliq”, “shu yerda-borliq”, “insoniy reallik”, yoki “insonning dunyodagi borligi”.**

Xaydegger tafsirida Da-sein — bu umumiy, jinsli (rodovoy) tushuncha emas; u “doimo meniki”, ya’ni aniq bir inson mavjudotidan ajralmas tarzda mavjud bo‘lgan narsa. Da-sein bu oddiy fazoviy mavjudlik emas, balki insonning dunyoga ochiqqligi, savol berish qobiliyatini anglatuvchi mavjudlik shaklidir. Aynan savol berish jarayonida inson “borliq chaqirig‘i”ni eshitish, borliq ma’nosini ochib berish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa insonni o‘rab turgan dunyoning ma’nosizligini yengishga, o‘zini borliqning zaruriy va beqiyos bir qismi sifatida his qilishga, insoniyatning mohiyati va ma’nosini anglashga olib keladi. Da-sein — bu insonning real, faol ishtirokdagi dunyoviy mavjudligi bo‘lib, Xaydegger uni “ontologik jihatdan to‘g‘ri tushunilgan subyekt” sifatida tasvirlaydi, u boshqa mavjudotlar bilan ham-mavjudlikda (“Mitsein”) yashaydi. Xaydegger ta’kidlaydi: “Mavjudlik – bu mohiyatan hodisa (voqea)dir”. Hatto boshqa inson faktik jihatdan mavjud bo‘lmasa yoki sezilmasa ham, “mavjudlik ekzsistensial jihatdan hodisa sifatida belgilangan” [1, 26-bet]. Mavjudlikning borliq strukturasi hodisa sifatida o‘z aksini “birga mavjud bo‘lish” holatlarida topadi. Xaydegger bunday holatlarga quyidagilarni misol keltiradi: “biri boshqasining o‘rnida – bir-biriga qarama-qarshi – bir-birisiz – bir-biridan bexabar – bir-biriga befarq bo‘lish” [1, 27-bet].

Oddiy narsadan farqli ravishda, u o‘ziga yopiq va atrofdagilarga befarq bo‘lsa, Da-sein o‘z mohiyati bilan aloqadorlikda mavjud bo‘ladi, u boshqa mavjudotlar bilan birga bo‘lishda yuzaga chiqadi. Uning mavjudligi bu — “mavjudotga yo‘nalgan mavjudlik” bo‘lib, u nafaqat boshqalar bilan, balki o‘zi bilan ham aloqada bo‘ladi. Aynan boshqalar bilan organik o‘zaro aloqadorlik orqali Da-seinning asosiy xususiyati – “o‘zlik” (Selbstsein) shakllanadi va ochiladi. Bu esa “g‘amxo‘rlik” (Sorge) orqali amalga oshadi – avvalo insonning o‘ziga nisbatan, lekin shuningdek boshqalarga va butun borliqdagi narsalarga nisbatan tashvish va e’tibor shaklida.

Xaydegger yozadi: “Boshqalar bilan birga mavjud bo‘lish ko‘pincha aynan insonlar tomonidan e’tirof etilgan yoki inkor etilgan yutuqlar asosida shakllanadi. Shu bois ommaviylik — dunyo va mavjudlik talqinida hukmronlik qiladi... U barcha farqlarni xira qiladi va yashirin narsalarni hammaga tanish bo‘lgan narsa sifatida ko‘rsatadi.” Natijada, “har bir inson boshqa bo‘lib qoladi va hech kim o‘zi bo‘la olmaydi; odamlar begonalashgan, o‘zligidan mosuvo holatda yashay boshlaydi” [1, 69-bet]. Bu jarayonda aniq bir shaxsni ommaning o‘rtamiyona, shaxsiyatsiz timsoli — “Man” egallaydi. Bu esa subyektning abstrakt, chegarasiz va begonalashgan mavjudotga aylanishiga olib keladi. Xaydeggerning fikricha, “g‘amxo‘rlik” inson uchun o‘z mavjudligining beqarorligi, yakunliligi va tugallanmaganligini anglash imkonini beradi. Da-sein hech qachon “bo‘lgan narsa” emas, balki hali bo‘lmagan imkoniyatlari, ya’ni o‘z loyihalari orqali mavjuddir. U har doim o‘zidan o‘zini ortda

qoldiradi, o‘z chegaralaridan chiqib, ekzistensiyal harakat qiladi. Inson mavjudoti doimiy ravishda oldinga intiladi, o‘zini o‘zgacha bir narsaga yo‘naltiradi, o‘sha paytda bo‘lmagan shaklga intiladi. Demak, inson mavjudoti harakatda, dinamik, faol va ozodlikda ro‘yob topadi.

Keyingi davrdagi asarlarida Xaydegger ayniqsa ijtimoiy borliqdagi genetik shakllanish omiliga katta e‘tibor qaratadi. Bu insonning borliq mohiyatini anglashdagi “savol berish” faoliyatida namoyon bo‘lishi bilan birga, “insonning mohiyati tilda yashaydi” degan fikrda ham ifodalanadi [2, 259-bet]. Shu bois Xaydegger talqinida til nafaqat lingvistik, balki ontologik fenomendir: u borliqqa daxldordir, chunki so‘zning borliqqa dastlabki tegishliligi mavjud. Bundan ham muhimroq – u shunday yozadi: “Til — borliqning uyi. Inson esa tilda yashaydi” [2, 192-bet].

Til bilan uzviy bog‘langan insoniy mavjudlik – Da-sein – bu dunyo borligidagi alohida, noyob insoniy haqiqat bo‘lib, murakkab ichki tuzilishga ega. Xaydegger bu tuzilmani uchta asosiy komponent orqali tahlil qiladi:

1. Joylashuv – inson har doim ma‘lum bir ruhiy holatda, dunyoga, o‘ziga va boshqalarga nisbatan qandaydir “kayfiyat”da yashaydi. Bu holat insonning “dunyoga tashlab qo‘yilganligini” (Geworfenheit) ochib beradi.
2. Tushunish – Da-sein o‘zini va borliqni tushunadi. Bu tushunish har doim butun dunyoda-borliqni qamrab oladi [1, 82-bet].
3. Nutq – bu “so‘zlash”, lekin u faqat gapirish emas, balki sukut ham ushbu faoliyatning shaklidir; u boshqalar bilan bo‘lish jarayonida o‘zini ifoda etadi va tarqaladi.

Nutq “das Man” (ommaviy shaxsiyatsizlik)ni shakllantiradi va borliqni ommaviy holga keltiradi. Odamlar, ko‘pincha o‘zlari sezmagan holda, jamoaviy dunyoqarash bilan band bo‘lib, shunchaki qabul qilingan, ahamiyatli deb hisoblangan, yoki e‘tibordan chetda qolgan narsalarga muvofiq harakat qilishadi. Aynan shu yerda inson mavjudligining asl (autentik) va soxta (noautentik) shakllari muammosi yuzaga chiqadi. Insonning kundalik hayotdagi mavjudligi — bu o‘rtamiyona va shaxsiyatsiz dunyo bo‘lib, u yerda bo‘sh gaplar, befoyda suhbatlar, mish-mishlar, qiziquvchanlik, ikkiyuzlamachilik hukm suradi; odob va g‘amxo‘rlik niqobi ostida esa o‘zaro yomonlik, kuzatish, yashirin quloq solish yashiringan bo‘ladi. Bular esa shaxsni “o‘zi bo‘lmaslik” imkonini yaratadigan soxta mavjudlik tubiga tortadi.

Xaydegger afsus bilan ta’kidlaydi: “Boshqalar bilan mavjudlik har safar o‘z ishtirokini ‘boshqalar’ning mavjudlik shakllarida eritib yuboradi. Biz xuddi odamlar quvongandek quvonamiz, odamlar baho bergandek adabiyot va san’atni baholaymiz, odamlar nafratlangandek jamoadan nafratlanamiz, odamlar nima ayanchli desa, biz ham shunday deymiz... Bu o‘rtachalik me‘yorlarni belgilab beradi, har qanday istisnoga nazar soladi. Har qanday ustunlik jimgina bostiriladi.

Har qanday yangilik bir zumda ‘eski’ deb baholanadi. O‘rtachalik barcha borliq imkoniyatlarini tenglashtirishga intiladi. Bunday dunyoda hamma “hamma kabi” bo‘lishga harakat qiladi va oxir-oqibatda, hech kim o‘z nuqtayi nazarini himoya qilmaydi.” [1, 68–69-betlar] Soxta mavjudlik holatida Da-sein faqat tashqi ko‘rinishga, kundalik hayot tasavvuriga beriladi. Inson o‘zini yo‘qotadi, o‘zligiga erishishi, o‘zini anglab olish qobiliyatini namoyon etishi va banallikdan chiqishi lozim bo‘ladi.

Xaydegger fikricha, bunday uyg‘onishga olib boradigan vosita — bu vijdonning ovozi. U yozadi: “Vijdon Da-seinning o‘zligini ‘odamlar orasidagi yo‘qolganlik holatidan’ chaqirib chiqaradi.” Bu ovoz insonni o‘zining ichki imkoniyatlarini amalga oshirishga undaydi va uni asl mavjudlik doirasiga olib kiradi. Bunday holatda insonning borliqqa nisbatan ochiqligi, va aksincha, borliqning insonga nisbatan ochiqligi muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan Da-sein’ga xos ochiqlik bilan borliqning ochiluvchanligi o‘zaro uchrashganida, asl mavjudlik ro‘yobga chiqadi.

O‘ziga nisbatan ochiq bo‘la olgan inson o‘z mavjudotining borliq ochuvchi mohiyatini atrofdagi narsalarga nisbatan ham namoyon eta oladi. Ammo borliq mohiyatini anglash jarayonida Da-sein o‘zining vaqtinchaligini ham ochadi, bu esa borliqni anglash uchun zarur bo‘lgan gorizont sifatida paydo bo‘ladi.

Xaydegger ta’kidlaydi: “Da-sein o‘z mohiyatiga ko‘ra vaqtlashgan (temporal), shuning uchun borliq va vaqt o‘rtasidagi yashirin mohiyaviy aloqani aniqlash zarur” [2,157-bet]. Bu aloqa shundan iboratki, “borliq va vaqt bir-birini belgilaydi” [2, 392-bet]. Shunday qilib, Da-sein — bu nafaqat makondan tashqaridagi vaqt, balki zamonaviylashtirilgan borliqdir. Shuning uchun Xaydegger “vaqt-makon” va “makon-vaqt” kabi ikki tomonlama tushunchalarni ishlatishni afzal ko‘radi [2, 203; 399; 404-betlar]. Vaqtinchaliklik borliqning mohiyati sifatida Xaydegger tomonidan uch modusda tahlil qilinadi: kelajak, hozirgi zamon, o‘tmish. Da-sein doimo o‘z chegaralaridan chiqib, kelajakka yo‘naltirilgan bo‘lgani uchun, asl mavjudlikning eng muhim shakli – bu kelajakka yo‘nalganlikdir. Biroq inson o‘z harakatlarini kelajakka yo‘naltirar ekan, ular uchun zarur asoslarni hozirgi zamonda yaratishi kerak. Xaydegger yozadi: “Agar biz fikrimiz bilan hozir mavjud bo‘lgan narsani tushunmasak, hech qachon kelajakdagi narsaga mansub bo‘la olmaymiz” [2, 258-bet].

Kelajak sari ochiqlik inson mavjudligining o‘limga nisbatan ochiqligini ham bildiradi, ya’ni inson “o‘lim sari mavjudlik” holatida yashaydi [1, 125-bet]. Inson har birining mavjudligi aynan o‘limga yo‘nalganligini anglash orqali u o‘zining tarixiyeligini va mavjudlikning asl mohiyatini anglaydi. O‘lim sari mavjudlik inson o‘zligini, o‘z hayotining ma’nosini — mavjudotdan chiqib ketish vaqti sifatida anglashga olib keladi. Bu esa insonga o‘z o‘limi qarshisida ozod bo‘lish imkonini beradi va kundalik hayotdagi banallik orasidan o‘lim oldida foydasiz bo‘lib qoladigan, ammo to‘g‘ri tanlanganda yuksak qiymatga ega bo‘ladigan imkoniyatlarni ajratib olishga yordam beradi.

Bunday imkoniyatlarning eng muhimlaridan biri — bu kundaliklikni yengish, mavjudlik va uning orqasidagi borliqni xato tasavvurlardan tozalash, va haqiqatga erishishdir — bu haqiqat bo‘lishi mumkin: ilm-fan, e’tiqod, san’at yoki siyosiy qaror shaklida, biroq u ozodlikka intilgan inson haqiqatini anglatadi va asl insoniy mavjudlikni eng oliy qadriyat sifatida tasdiqlaydi. 1920-yillardan to hozirgi kungacha bo‘lgan davr mobaynida G‘arbiy Yevropa falsafasi va sotsiologiyasi doirasida **borliqning mohiyati va ma’nosi** haqida olib borilgan fikriy jarayonlar dinamikasiga qisqacha nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu **insonning faol ijodiy harakatlari – ijtimoiy borliqning manbai va harakatlantiruvchi kuchi** sifatida tobora ortib borayotgan ahamiyatiga urg‘u qaratilayotganini yaqqol ko‘rsatadi.

#### Adabiyotlar

1. Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер. — М., 1997.
2. Хайдеггер, М. Время и бытие / М. Хайдеггер. — М., 1993.